

XIX asr ikkinchi yarmida Turonzaminning Rossiya tomonidan nisbatan osongina bosib olinishi sabablari xususida gap borganda, ko'p hollarda, o'lkadagi Qo'qon, Xiva xonliklari Buxoro amirligi hukmfarmolari o'zaro ahil bo'lmagani masalasi ta'kidlanadi. Bu fikr muayyan darajada to'g'ri. Negaki, Rossiya bosqinidan oldingi davrlarda ham bu uch xonlik orasida turli nizolar chiqib, ular bir-birlarining yerlariga hujum qilgan, aholini talon-Btoroj etgan. Biroq Rossiya imperatorlari Markaziy Osiyoni bosib olish fikrini qat'iy lashtirganlaridan keyin muttasil ravishda xonliklarni bir-biriga gijBgijlash, ular orasida o'tib bo'lmas choh paydo qilish maqsadini amalga oshirishga intildilar. Arxiv materiallari ham buni tasdiqlaydi.

Gapni olis davrlardan boshlamay, XIX asrning birinchi va ikkinchi choragida yuz bergan voqealarga nazar tashlay qolaylik. Rossiya hukmron doiralari savdogar, sayyoh niqobida ketmaBket josuslar yo'llab, xonliklardagi haqiqiy ahvoldan puxta xabardor bo'lgach, ularning bosqinchilik rejalarida aldambqaldam "diplomatiya" tobora ko'proq o'rin egallay boshlaydi. Jumladan, ular, bir tomondan, Rossiyaga yuborilgan Qo'qon, Buxoro va Xiva elchilaridan o'z yovuz maqsadlarini yashirib, xonliklarga yaqin hududlarda harbiy istehkomlar qurish, daryo portlarini kelajakdagi hujumlari uchun muvofiqlashtirish kabi nomatlub ishlarini go'yo xonliklar manfaatini ko'zlab qilinayotgandek ko'rsatmoqchi bo'ladilar. Ikkinchi tomondan, Turonzaminga bosqin onlari yaqinlashgani sari uch xon orasidagi nizoni ataylab kuchaytirishga qaratilgan manfur diplomatiyani imperator va uning eng yaqin a'yonlari ishtirokida amalga oshirishga erishadilar.

Bu siyosiy nayranglardan biri 1842 yil bahorida Qo'qon xonligi amir Nasrullo tomonidan bosib olinib, talonBtoroj qilinib, ommaviy qatl o'tkazilib, bu ham yetmagandek, butun xonlik hududi Buxoro amirligining tarkibiy qismi, deya rasman e'lon etilishidan keyin Rossiya imperatori Nikolay Birinchi tomonidan amirga yo'llangan maktub edi. Ikki xonlik o'rtaqidagi bu adolatsiz urushning bosh sababchisi amir Nasrullo ekanligini yaxshi bilgan imperator amirning Qo'qondagi g'alabasidan mamnun ekanini bildirgan va unga go'yo iltifot ko'rsatayotgandek bunday deb yozgandi: "Qo'qondagi taxt uchun kurashlarni bartaraf qilish zarur. Shundan keyin Turkiston va Toshkent bilan Sirdaryo bo'yigacha, Jizzaxdan boshlab O'ratepa, Xo'jand, Qo'qon, Marg'ilon va Koshg'ar chegarasigacha bo'lgan yerlar siz hazrati oliylarining qo'llarida bo'lib, hukmronlik qilishingizni istaymiz".

Vaholanki, bu maktubdan atigi uch oy chamasi avval, 1842 yilning 25 fevralida xonlik elchisi Muhammad Xalil Sohibzoda orqali Muhammad Alixon yo'llagan maktubida ayni shu Nikolay birinchingin o'zi: "Sizning qudratli Rossiya davlati bilan muntazam ravishda do'stona aloqalarda bo'lish istagingizni bilish biz uchun go'yat yoqimli bo'ldi. Sizning bu yaxshi niyatlaringizni o'z tomonimizdan kamoli ehtirom ila qabul etamiz. Ishonamizki, sizning o'zaro do'stona qo'shnichilik aloqalarini yo'lga qo'yish haqidagi samimiy g'amxo'rtingiz kelgusida muvaffaqiyatli natijalarga olib keladi. Sizga barcha ezguliklarni tilab qolamiz" (O'zbekiston Markaziy Davlat arxivi, 715Bjamg'arma, 1Bqayd, 4Bish, 16Bsahifa), deb yozgan edi.

Ana subutsizligu, ana surbetlik! Rossiyadek olamga tanilgan, qudratli davlatning imperatori uch oygina avval dunyoning barcha yaxshiliklarini tilab qolgan Qo'qon xonligiga endi hech bir insofBadolatga to'g'ri kelmaydigan yomonliklarni ravo ko'rib o'tirsaB-ya! Nikolay Birinchi Qo'qon xonligining barcha hududlari amir Nasrullo tasarrufida bo'lishini aytib, go'yo unga katta iltifot ko'rsatgandek taassurot qoldiradi. Lekin oradan birmuncha vaqt o'tib, xuddi shu hududlar Rossiya askarlarining oyog'i ostida toptaldi: Buxoro amirligi va Xiva xonligi imperatorlikning vassaliga aylantirilishidan tashqari, Qo'qon xonligining nomi jahon xaritasidan butunlay o'chirildi.

Amir Nasrullo tomonidan 1842 yili Qo'qon xonligida amalga oshirilgan xunrezlikni mutlaqo oqlab bo'lmaydi. Nega? Shuning uchunki, o'sha vaqtdagi Qo'qon hukmdori o'z yurtining amirlik tomonidan shafqatsizlarcha bosib olinishi, o'zi, ukasi, validasi, xotini, farzandlari va boshqa yaqinlari bilan olomon oldida vahshiy larcha qatl etishga arziydigan biror ish qilmagan edi. O'sha davrning haqgo'y muarrixlari bu xususda bizga aniq ma'lumotlar qoldirishgan. Ular bu mudhish bosqinni tuzatib bo'lmas xato sifatida baholashgan. Tarixiy manbalardan ma'lumki, amir Nasrullo o'z bosqinchilik yurishini oqlash uchun go'yo Muhammad Alixon otasi uylanmoqchi bo'lgan kanizakni nikohiga olib, shariatga xilof ish tutdi, degan da'vo bilan chiqqan. O'sha davrning zukko muarrixlari Ishoqxon to'ra Ibrat "Tarixi Farg'ona" asarida amir Nasrulloning bu ishiga aslida nimalar sabab bo'lgani xususida quyidagicha yozadi: "Muhammad Alixon anosini oldi degan so'z rost bo'lmay, buxoriylar qatllarini aybini satri uchun qilg'an qabihalarini tavjig'a chiqarilmish so'zlari ekan. Asl muddao bo'lak ekan. Chunonchi, Umarxon "olaman" degan Poshshoxon oyimni husnini eshitub, g'oyibona maftuni jamol bo'lub, muni ancha sabab qilib kelgan ekan... Muhammad Alixonni xalqni ko'ziga osiyu gunohkor ko'rsatib, shariatni poymol qildi, tanbeh darkor, deb kelib, qancha xonzodau mazluma oyimlarni qatli bag'ayri haq qilib, oxirulamr murod o'shal oyim ekan, olub, muddaosig'a yetib, Buxorog'a olib ketdi".

Mirzoolim Mushrifning "Ansob usBsalotin va tavorix ulBxavoqin"ida esa, amir Nasrullo bosqinining boshqa bir sababiga urg'u beriladi: "1252 sanada (milodiy 1836-1837 yil) Farg'ona xoni Muhammad Alixon birla amir Nasrullo oralarida Bashog'ir nom qal'a ta'miri xususida munozaat (nizo) bo'ldi... Bashog'ir qal'asi munoze'i va ham boshqa sabablar ila amir Nasrullo Bahodirxon qo'shin jamlab, Farg'ona o'lkasiga yurush qilib, nizomiy askarlari birla osonlik ilan Bashog'irg'a istilo qilib, andin O'ratepa va Ho'jand shaharlarig'a doxil bo'lub, andin dorulmulki Farg'ona bo'lub turgan Ho'qand ustiga kelib, qatl aylab Buxoroga jo'nadi". O'sha davr muarrixlarining barchasi amir Nasrulloning Qo'qonga qilgan bu bosqini sababini, avvalo, Muhammad Alixon Qo'qon xonligi sarhadlari daxlsizligi uchun amirlikka chegaradosh Bashog'ir qal'asini mustahkamlaganida, qolaversa, Muhammad Alixon nikohiga olgan kanizak - Poshshoxonning husnBjamoli ta'rifini eshitgan amir unga g'oyibona "oshiq" bo'lib qolganida ko'radilar. Amir Nasrulloning bu vahshiyliigi va boshqa ko'pdanBko'p nomatlub ishleri borasida gap borganda, o'sha davr tarixchilari xalq undan qattiq norozi bo'lib, amirni o'z ismi bilan emas, balki "Botir qassob" laqabi bilan atay boshlaganini qayd etadi. Aksar muarrixlar fikricha, amir Nasrullo a'yonlari ichida unga maslahat ko'rsatishga, haqiqiy ahvolni yuziga aytishga jur'at eta oladigan biror kishi bo'lmagan. Biroq o'sha davrda yaratilgan ayrim tarixiy asarlarda boshqacha ma'lumotlar ham uchraydi: amir Nasrullo qanchalar o'jar, kaltafahm va jallodtabiat bo'lmasin, uning atrofida amirni dahshatli ishlardan qaytarishga intilgan, hatto uning yuziga tik boqib, bu ishlar qanday mudhish oqibatlariga olib kelishi mumkinligini ayta olgan jasorat egalari ham bo'lgan. Masalan, Ishoqxon Ibrat "Tarixi Farg'ona"da, Mulla Olim Maxdum "Tarixi Turkiston"da bunday ulkan jasorat, insof va aql egalariidan ikkitasi xususida alohida to'xtaladi. Ularning birinchisi - sarkarda Abdusamad noib, ikkinchisi esa, shoir Junaydullo Hoziqdir. Amir Nasrullo bosqiniga tob berolmay, ukasi Mahmudxon bilan birga qochgan Muhammad Alixonni uning huzuriga tutib keltirganlarida ro'y bergan voqeani Ibrat quyidagicha tasvirlaydi: "Amir darhol qatlg'a hukm qilg'anda o'z vazirlaridan Abdusamad noib degan hushmand kishi amirga "Janobi oliylariga maloli xotir bo'lmasa, bir kalima so'z aytsam" deganda, amir "Nima so'zdur?" degan ekan. Aytibdurki, "Holo Ho'qand zabt o'ldi, Farg'ona katta mamlakatdur, qancha askaru, sipohu xazina sarf o'lub olindi, alholda Rusiyani kelmagi mahali xavfdur. Agarda xonni onti akid berib, tavba qildurub, Ho'qandg'a qo'yub, Buxorog'a tobe' qilinsa, bir mulk bo'lub, bizlarga kelgan dushmanlarga bir qalqon bo'lur erdi", deganda so'zi amirga ma'qul bo'lmay, og'zig'a kafsh bilan urdurg'on ekan".

Abdusamad noibning chinakam jasorat va tengsiz donolik namunasi bo'lgan bu so'zidagi ikki jihatga alohida e'tibor berish lozim bo'ladi. Avvalo, Rossiya Oqmasjidni bosib olishidan o'n bir yil ilgari Abdusamad bu "mahali xavf"ni yaqqol idrok etib, daf' etish mushkul bo'lgan ana shu xavfdan amirni ogohlantirishga jur'at etgan. Ikkinchidan esa, bu gapni oddiy noib emas, balki harbiy sohada katta mutaxassis bo'lgan, o'zi inglizcha ta'lim berib, inglizcha qurollar bilan ta'minlangan 200 chamasi askari kuchi bilan xonlikni yengishda alohida ish ko'rsatgan shaxs aytmogda. Ammo johil va nodon amir o'ylamayBnetmay aqlBidrokda, bilimdonlikda, insofBadolatda ko'pchilikka namuna bo'ladigan Abdusamad noibni xaloyiq oldida qattiq beobro' qiladi va jazolaydi. Kekchi amirning bu jazosi hali xamir uchidan patir edi...

Amir bilan Abdusamad noib o'rtaqidagi munosabatlar ana shu jazolash voqeasidan so'ng qanday tus olgani va noibning keyingi fojeali taqdiri borasida Mulla Olim Maxdum o'z kitobida keng ma'lumot beradi:

"1250 (milodiy 1834 yil) sanada Eroniston tarafidin Abdusamad Tabriziy nom zot Buxorog'a keldi. Ul odam dono va fozil va g'oyatda hunarmand va zakiy va sohibroy edi.

Oning sa'yi va dalolati ila Buxoro mamlakatida bo'lgan Eron asirlarini sotib olib va boshqa vajhlar ilan olib, ikki yuzga yaqin jamlab, inglis tartibida nizomlik askar tartib qilib va boshqa urush asboblarini hozirlab, otlarg'a ta'lim berib, adadi oz bo'lsa ham, yaxshi muntazam askar ahdos qildi... Abdusamadg'a noiblik rutbasi berilib, amir Nasrullo nazdida maqbul, g'oyatda e'tiborlik bo'ldi. Bir necha zamonlardan keyin hassod va dushmanlari ko'payib, har xil makruh tadbirlik so'zlar ilan amir Nasrulloni oning xususidagi ixlos va muhabbatini qaytarib (noibning asosiy aybi Qo'qonda amirga maslahat ko'rsatishga jur'at etgani ekanligidan muallifning xabari yo'q chamasi - Sh. Yu.), oxir to'pxona rayosatini bir nodon, johil sarkardag'a topshurub, Abdusamadni oning farmonig'a qo'ydi. Abdusamad bu ishdin g'oyatda oru nomus qilib, nihoyatda ko'ngli ranjib, oralarida kudurat paydo bo'lub, amirning yamon niyatidin xavfu taloshg'a tushub, Buxorodan qochmoq fikri ilan Shahrisabz hokimi ilan ahdu paymon qilib, amir Nasrulloning Shahrisabz urushida Abdusamad o'z tabaasi va to'plari ila amirdin ko'b ilgari ketganlikdin amir vahima qilib, to'xtamoqqa amr berib, kishi yuborsa ham quloq solmay ketib turg'onda, amir ketidin askar yuborub, Shahrisabzg'a yaqin kelganda muhorama qilib, olib qaytib, oni zindong'a solib, oxiri muni ham qatl qildi".

Amirga bir martagina to'g'ri maslahat berishga jur'at etgan, amirlik uchun suv va havodek zarur bo'lgan dono va zukko sarkardani qatl etish bilan amir Nasrullo aslo kechirilmas gunoh qilgani, uning bu azim gunohi amirlikka qanchalar qimmatga tushgani haqida keyinroq fikr yuritimiz.

Bo'larBbo'lmasga hadiksirayveradigan, nodon, johil, kekchi amirning Qo'qon yurishidagi qilmishlari tarix oldida uning yuzini qaro qilajagini bashorat qilgan va bu haqdagi fikrini amir yuziga qaqshatg'ich bir bayt bilan aytgan mislsiz jasorat sohibi Hoziqning hayoti ham fojiali tugamasligi mumkin emas edi. Bu xususda "Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin"da Mirzo Olim Mushrif quyidagicha ma'lumot beradi: "(Xo'qanddin) necha manzilu marohil tay aylab Buxorog'a yaqin borg'anda... amir Bahodirxon xursandlik qilib, Mirzo Junaydullo Maxdum Hoziq mulaqqabkim, shayxulislom Hirotiyning o'g'ullari erdi, amiri Buxorog'a kechakunduz hamnishin erdilar, ziyoda gustoh ekanlar, amir farmoyish qildikim: "Bizni bu safardin bozafar kelganimizg'a bir fard bayt mashq qilib, bir nimarsa ayting", dedilar. Darhol bu baytni o'qudilarkim, nazmi Hoziq:

Buridi bar qadi xud az malomat,

Libose to ba domoni qiyomat.

(Tarjimasi: O'z qaddingga yomonliklardan shunday bir libos bichtirib kiydingki, u ustingda qiyomatgacha qoladi.)

Amirning jahli kelib, rangida qatra qon qolmadi, to o'rdasig'a doxil bo'lg'uncha so'zlamadi. Maxdum Hoziq tavahhumg'a qoldilar va o'shal kecha o'tlanib, Shahrisabzg'a o'tib kettilar... Amiri Buxoro darg'azab bo'lub, necha muddatdin beri Dushaboy degan bir o'g'rini zindon qilib qo'yub erdi, ani chaqirib bir farmoyish qildikim: "Sen agar Maxdum Junaydni va eshon Shofe'ni boshlarini olib kelsang, banddin ozod qilaman", dedi. U ham qabul qilib, Shahrisabzga keldi...

Qazoro bir kun Dushaboyini bir odam kasal suratida olib kelib, "Taqsir, bunga doru bering, kasal bo'lubdur", deb. Shul kecha yotib boshlarini olib, kechalab amiri Buxorog'a manzur qildi ersa, in'om-ehsoni bilonihoyalar sarafroz ayladi".

Xullas, amir Nasrulloni ko'pdanBko'p nojo'ya ishlarining mudhish oqibatlar borasida ogohlantirishga jur'at etgan saroy a'yonlari oz bo'lsa ham uchraydi. Ular o'z boshlarini qotil qilichi ostiga qo'yib bo'lsa-da, shunday fidoyilik ko'rsatganlar. Ammo johil amir o'zining mash'um gunohlari, ularning fojeiy oqibatlar haqida o'ylab ko'rishni xayoliga ham keltirmagan.

Yuqorida biz Abdusamad noib amirni mudhish qotillikdan qaytarishga jur'at etgani xususida so'z yuritgan edik. Dono noib o'z mulohazasini Rossiya hujumi xavfi muqarrar bo'lib qolgani, bu xavf nihoyatda jiddiyiligi bilan izohlab, uni bartaraf etish tadbirini ham ko'rsatgan edi. Biroq amirlikning harbiy kuchBqudratiga haddan tashqari yuqori baho bergan amir, bu maslahatni nazarBpisand qilmaganidan tashqari, noibni oshkora jazolab, aqli noqisligini yana bir marta namoyish etadi.

Boz ustiga, xuddi o'sha kezlari imperator Nikolay Birinchi amirning Qo'qon xonligida qilgan barcha yaramas ishlarini ma'qullab, hatto xonlik hududida amir hukmfarmolik qilishini istashini bildirib, elchi orqali rasmiy maktub yo'llagani amir Nasrulloning beboshligini yanada oshirib yuborgan va u endilikda Rossiya bosqinidan xavfBharosni yig'ishtirib, butkul beparvolikka, ayshBishratga berilib ketgan edi.

Rossiya Turonzaminni bosib olishga qat'iy qaror qilganidan voqif bo'lgan Angliya hukumati o'z manfaatlaridan kelib chiqib, bunga yo'l qo'ymaslik rejalarini tuzgan edi. Bu rejaga ko'ra, Qo'qonda amir amalga oshirgan qonli voqealardan ilgariroq O'rta Osiyodagi uch xonlikka o'zining ikki zobitini - polkovnik Stoddart bilan kapitan Konollini yuborgan edi. Stoddartga Buxoro amirligida, Konolliga esa Xiva xonligida hamda Qo'qon xonligida yurt hukmdorlari bilan uchrashib, ularni Rossiya bosqiniga qarshi birgalikda kurashishga tayyorlash, bu ishda ularga ingliz hukumatining amaliy yordami qanday bo'lishini tushuntirish vazifasi yuklangan edi.

Mashhur Ismoilbek G'aspirali "Tarjumon" gazetasining 1906 yilgi sonlarida e'lon qilingan "Tarixi jadidai Turkiston", Mulla Olim Maxdum esa, keyinroq, "Turkiston viloyatining gazetisi"da chop etilgan "Tarixi Turkiston" asarlarida bu missiyaning bosh maqsadi nimalardan iborat bo'lgani xususida fikr bildiradilar.

"Stoddartning maslagi, - deb yozadi I.G'aspirali, - inglizlar tomonidan Buxoroga biror qasd yoki zarar keltirilmasligiga janobi amirni ishortirib, boshqa bir davlatning qasd va tajovuzidan mudofaa etish istaklari bayonidan iborat edi. Shuningdek, agar amir munosib ko'rsa, Buxoro askarini yangi va tezotar to'plar ila aslahalantirmoq, askariy muallimlar bermoq va Rusiyaning yashirin harakat hamda maqsadidan Buxoro hukumatini xabardor qilmoq edi".

Missiyaning asosiy maqsadi borasida Mulla Olim Maxdum kitobida ham shunga o'xshash fikrlar bayon etiladi.

Muarrirlarning shohidlik berishlaricha, xuddi shu maqsadda Xiva hamda Qo'qonga borgan kapitan Konolli yurt hukmdorlari Olloqulixon va Muhammad Alixon bilan muzokaralar o'tkazib, Angliya qirollik hukumati takliflariga ularni ko'ndiradi. Ammo Buxoroga navbat kelganda, amirning tadbirsizligi va johilligi tufayli Rossiya bosqinidan omon qolishning tarix bergan birdanBbir imkoniyati butunlay barbod etiladi, har ikki elchi insof va adolatga zid ravishda qatl etiladi.

Voqea bunday bo'lgan edi:

Rossiyaning Turonzaminni bosib olish rejasini amalga oshirish muddati tobora yaqinlashib kelayotganidan razvedka ma'lumotlari orqali xabardor bo'lgan Angliya hukumati o'z manfaatlariga zid keladigan bu bosqinning oldini olish payiga tushadi. Bu niyatini amalga oshirish uchun 1838 yili dastlab Buxoroga polkovnik Miralay Stoddart degan kishini maxsus topshiriq bilan yuboradi. Stoddartni ikki marta qabul qilib, u orqali ingliz hukumati niyatidan voqif bo'lgan amir elchi taklifiga hech qanday javob bermaydi. Oradan bir oz vaqt o'tgach, elchi ot ustida Registondan o'tganini eshitgan haddidan oshgan amir Nasrullo o'ylamayBnetmay Stoddartni zindonga tashlatadi. Elchidan domBdarak yo'qligidan tashvishga tushgan ingliz hukumati turli kanallar orqali Stoddartning ahvolidan xabar topib, Rossiya hukumatidan vositachilik ko'rsatishini, elchini Buxorodan chiqarib, o'sha vaqtlarda Angliya hukmronlik qilayotgan Afg'oniston hududiga o'tkazib yuborilishiga erishishni so'raydi. Rossiya hukumati esa, xuddi o'sha davrda boshqa bir yumush bilan Buxoroga yuborilgan o'z elchisi Butakovga ikki yil chamasi zindonda azob berilib, so'ng bo'shatilgan, ammo Buxorodan ketishiga yo'l bermay ushlab turilgan Stoddart xususida amir bilan so'zlashib, Angliya hukumati iltimosini ado etishga ko'maklashish xususida ko'rsatma beradi. Biroq kibru havosi olamga sig'magan amir bu vaqtda Qo'qon xonligini bosib olish uchun jo'nayotgan bo'lib, Rossiya elchisi Butakovni ham Registonda ot ustida kekkayib o'tirgan holida "qabul" qiladi. Shunday bir vaziyatda Butakovning Stoddart borasidagi iltimosi amalga oshmagani o'zBo'zidan ma'lum. Xullas, Stoddart masalasini hal etishni xohlamagan amir Qo'qon yurishiga o'tlanadi. Amir Nasrullo Qo'qonda, to'g'rirog'i, Mahramdagi o'z qarorgohida turgan chog'ida uning huzuriga Angliya tomonidan Xiva hamda Qo'qon xonliklariga xuddi Stoddartniki singari missiya bilan yuborilgan kapitan Konolli ilgariroq Xivaga borib, Olloqulixonni ingliz hukumati takliflariga ko'ndirgan, keyin aylanma yo'llar bilan Qo'qonga kelib, Qo'qon xoni Muhammad Alixonni bu takliflarga asosan unatgan edi. Biroq Konolli hali Qo'qondagi ishlarini saranjomlab ulgurmay, amir Nasrullo mo'ri malaxday qo'shini bilan xonlik hududlarini egallab olgan va o'zi Mahramda qaror topib, Konollini huzuriga chaqirtirgan edi. Endi Konolli oldida ikki yo'l turar, birinchi yo'l - Qo'qondan yashirincha qochib ketish, ikkinchisi esa, o'lim xavfidan qo'rqmay, amir Nasrullo qarorgohiga borib, unga o'z maqsadini tushuntirishdan iborat edi. Konolliga xayrixoh bo'lgan Qo'qon a'yonlari unga xonlik hududidan xufiya ravishda jo'nab ketishni maslahat beradilar. Biroq Konolli nima bo'lsa ham, amir Nasrullo huzuriga borib, u bilan gaplashishga qaror qiladi. Amir bilan birinchi uchrashuvdayoq uning ishi chappasidan ketadi. Elchining niyatidan voqif bo'lgan amir Nasrullo darhol uni sarbozlar qo'riqchiligida Buxoroga, hamyurti va hamkasbi Stoddart tashlangan zindonga jo'natadi.

Qo'qonda o'n kuncha turib shaharni qonga botirgan, yuzlab begunoh erkagu ayolni, yoshu qarini qatl etgan, xazinani ham, xususiy kishilar boyliklarini ham egallab olgan, uch yuzga yaqin go'zal ayolni cho'ri sifatida o'z yurtiga jo'natgan amir Nasrulloga xuddi o'sha kunlari Rossiya elchisi imperator Nikolay Birinchining maxsus tabrik xatini olib kelib topshirgan edi. Rossiya imperatori tomonidan shishirilgan, aslida esa laqillatilgan amir Nasrullo Qo'qon xonligini Sheralixon egallab olguncha o'tgan ikki yarim oy chamasi vaqt ichida yana ham pishqirib, bosarBtusarini bilmay qoladi, zulmBistibdodi har qachongidan oshib ketadi. Xuddi shunday bir sharoitda haqBnohaqni, yaxshiByomonni, gunohBsavobni ajratishga sira ham qodir bo'lmay qolgan amir Nasrullo Angliyadek buyuk davlat tomonidan amirlikka hayotBmamot masalasida ko'mak berish taklifi bilan kelgan ikki elchiBzobitni o'z huzuriga chaqirtiradi.

Bu chaqirtirish voqeasi qanday fojia bilan tugagani xususida Mulla Olim Maxdum bunday xabar beradi: "Nasrulloxon Ho'qandni torBmor qilib, ezib, Buxoroga qaytganda ingliz elchilariga dini islomni qabul qilmoqqa taklif qildi. Inglislar javobida:

"Hukumatimiz tarafidan Movarounnahrga ma'muriyat ila kelduk, din tark qilmoqg'a yoki dinni qabul qilmoqg'a kelmaduk, umid qilamiz, shunga qarab muomala qilinsun", debdurlar. Bu rajolarig'a qarshi jallodg'a buyurub, elchilarni boshin kesmoq ila muomala qilindi. Inglisning xayrixohona muomalasig'a bu tariqa javob berildi".

Ismoilbek G'aspirali ham bu xususda alohida iztirob bilan yozadi: "Xiva, Buxoro va Xo'qand xonlarini ittifoq etdirib, zamonaviy askar va qurol tayyorlatib Rusiya tajovuziga bas keladigan holni keltirishni istagan Angliya hukumatining elchilariga shu tariqa muomala qilindi".

Chindan ham, uch xonlikni Rossiya bosqiniga munosib zarba bera oladigan darajaga ko'tarishning, yurt mustaqilligini saqlab qolishning tarix bergan bir imkoniyati nodon hukmdorning johilligi va ahmoqona siyosati tufayli barbod etilgan edi.

Amir Nasrullo shaxsi masalasida kishini o'ylantiradigan yana bir jihat bor. Bu o'rinda gap Rossiyaning o'sha davrdagi eng yirik amaldorlari amirning takabburona va nodonlarcha siyosatidan mamnun bo'lganliklari, uning shaxsiga o'ta baland baho berganliklari haqida bormoqda. Orenburg korpusi qo'mondoni generalBad'yutant Bezak 1861 yil 10 yanvarda Rossiya harbiy vaziri Chernishevga yo'llagan ma'lumotnomasida amir Nasrullo haqida quyidagi so'zlarni yozadi:

"Ajoyib aql egasi, eng uddaburon va mohir siyosatchilardan bo'lmish Nasrullo Buxoroda hukmronlik qilgan 34 yil davomida Turkistondagi barcha xalqlar ustidan alohida bir jozibali qudratga ega bo'ldi" (RMD arxivi, 715-jamg'arma, 1-qayd, 23-ish, 175-sahifa).

Chor amaldorlari amir Nasrulloga bunday baho berishi oqni qoradan, yaxshini yomondan, savobni gunohdan ajrata olmagan bu nodon hukmdor yurgizgan siyosat Rossiya hukumatining mustamlakachilik maqsadlariga muvofiq kelganligidan edi, deb hisoblash mumkin. Amirning bu siyosati qanday dahshatlarga olib kelishi muqarrarligini tez orada yuz bergan voqealar yaqqol ko'rsatdi.

1842 yil bahorida Qo'qon xonligini qonga botirib, uning barcha hududlarini Buxoro amirligi mulki deya e'lon qilib, o'sha davr muarrirlari ta'biricha, "Ibrohim xayol degan taryokiy"ni xonlikka noib sifatida qoldirgan amir Nasrullo tez orada qattiq zarbaga uchraydi, Qo'qonda taxtni Qo'qon xonlari avlodidan bo'lgan Sheralixon egallab oladi. Bundan darg'azab bo'lgan amir Nasrullo o'zining katta qo'shini bilan yana Qo'qon sari yo'l oladi. Lekin bu safar xonlikni qayta bo'sundirishning iloji bo'lmaydi. Amir Qo'qon qal'asi devorlari yonida ikki oy chamasi shaharni qamal qilsa ham o'z maqsadiga erisha olmay turgan bir vaziyatda Olloqulixonning o'g'li Rahimqulixon boshchiligidagi qo'shinlar Buxoro amirligi hududlariga bostirib kirib, qal'a va istehkomlarni birinBketin egallab olayotganlari haqida xabar keladi. Amir Nasrullo o'z qo'shinlari bilan orqaga qaytib, xivaliklarga qarshi urushishga majbur bo'ladi. Shu munosabat bilan muarrir Poyon Ravshanov bunday yozadi: "Amir xivaliklarga qarshi tirik jonning hammasini, qariyb yuz ming qora cherikni jam' qilgan bo'lsaBda, mag'lubiyat, minglab odamlarning asir qilib olib ketilishi uni aqlan majruh etib qo'yadi. Buxoro qora cherigining Xivaga qarshi javob yurishi qilib, Hazorasp yonida butkul torBmor qilinishi,

This is not registered version of TotalDecConverter

amirning o'z qatli bo'lgan qon qo'riqlashning keyingi qiyomatida mash'um asoratlar qoldirdi... Amirning muttasil qahru g'azabda bo'lishi, aytadilarki, Xiva xoni talonidan so'ng qariyb to'rt yil davom etadi. Shu yillar ichida amir Nasrulloning biror marta kulganini, a'yonlari bilan ochilishib gaplashganini hech kim ko'rmagan va bilmagan" ("Malika Kenagas oyim yoxud amir Nasrulloning o'limi qissasi").

Zolimligi, aqli noqisligi va bema'ni kibru havosi uchun amir Nasrulloning boshiga tushgan baloBofatlar bugina emas. Hatto uning o'limiga ham ana shu yaramas fe'lBatvori va qilmishlari sabab bo'ladi. Amirning cheksiz zulmlaridan to'yib ketgan xotini Kenagasbegim xalq qasosi amalga oshuviga erishadi. "Nasrullo Bahodirxon 5 oktabr (1860)da Samarqanddan qaytishi bilan oq vafot etdi, - deb yozadi Orenburg korpusi qo'mondoni general Bezak 1861 yilning 10 yanvarida Rossiya harbiy vaziriga yo'llagan ma'lumotnomasida. B"Uning xotini, o'z akasi maslahatiga ko'ra, Nasrulloning dorisiga zahar aralashtirganini chindan ham bo'yniga olgan. Buning uchun amir o'sha zahoti har ikki jinoyatchini hamda o'z tabibini o'limga hukm etgan".

Mahalliy muarrixlar asarlarida esa amir Nasrullo mast holda uxlab yotgan chog'ida Kenagasbegim ismli xotini qulog'iga simob quyib o'ldirgani aytiladi. P.Ravshanov amir qulog'iga simob quyilganidan keyingi voqealarni o'z kitobida quyidagicha bayon etadi: "Chalajon Kenagas oyimni ikki bolasi jasadi bilan qo'shib, Ark yelkasidagi qadimiy Childuxtaron go'rqudug'iga tashlab yubordilar. Aytadilarki, bu quduq ichi pishiq g'ishtdan ishlab chiqilgan bo'lib, borhoBboriga tig' qadab chiqilgan ekan. Chuqurligi yigirma quloch bo'lgan quduqqa tashlangan inson tanasi to'pastga yetguncha nimtaBnimta bo'lib kesilib tusharkan".

Dunyoga faqat yomonlik uchun kelgan amir general Bezak ma'lumotnomasida bitilganidek, o'zi o'lim talvasasida yotgani holda ham tavbaBtazarru' o'rniga xotini, qaynog'asi va shaxsiy tabibini o'ldiririb, so'ngra jon berishi yoki P.Ravshanov kitobida yozilganidek, Kenagasbegimni ikki go'dak farzandi bilan ajal qudug'iga tashlatishi har qanday kishini yoqa ushlatmay qo'ymaydi. Katta yoshli muxoliflari chekkan azobBuqubatlari uchun amirdan o'ch olishgani balki to'g'ridir. Lekin amir Nasrulloning o'z pushti kamaridan bo'lgan ikki begunoh go'dak uning farmoniga ko'ra o'lim qudug'iga tashlanishiga qanday toqat qilish mumkin.

Amir Nasrulloning barcha qilmishlari uning o'zi bilan qaro yerga ko'milib ketsa koshki edi. Lekin unday bo'lmadi. Buxoro xonligini Rossiya asoratidan saqlab qolish maqsadida polkovnik Stoddart va kapitan Konollini bu o'lkaga yo'llagan, lekin o'z elchilari amir tomonidan hech bir asossiz qatl etilganidan g'azabga kelgan Angliya hukumati tez orada Buxoro xonligiga munosabatini keskin o'zgartiradi. Bu haqda ilgariroq nomi aytilgan Bezakning 1861 yil 29 noyabrda qaydlarida quyidagicha yozilgan: "Angliya hukumati Buxoro xonligini butunlay kuchsizlantirishni mo'ljallamoqda. Angliya Afg'onistonni O'rta Osiyoning qudratli davlatiga aylantirishni ko'zda tutib, unga Buxoro, Xiva hamda Qo'qondan ba'zi viloyatlarni qo'shib olmoqchi.

Agar biz Toshkentda qaror topib, Qo'qon orqali Xitoy Turkistoni bilan aloqani ta'minlagunimizgacha inglizlar bunga ulgurishsa, ular O'rta Osiyoda to'la hukmron bo'lib oladilar, O'rta Osiyoning savdosi ham Xitoy Turkistoni savdosi bilan qaytmaydigan bo'lib ular qo'lga o'tadi".

Amir Nasrulloning qilmishlari, kasofati shular bilangina tugamadi. Amir vafotidan olti oycha keyin o'sha Bezak Rossiya harbiy vaziriga bunday deb yozadi:

"Muzaffar bahorda yana Qo'qonga qarshi harbiy harakatlar boshlashga tayyorlanmoqdaki, shunday qilsa biz uchun g'oyat foydali bo'lardi, albatta". Bu ma'lumotnoma chor mustamlakachilarining O'rta Osiyodagi xonliklar orasiga nizo solishdan iborat yovuz maqsadini yana bir bora ko'rsatadi. Amir Nasrullo siyosati esa, dushmanlarga qo'l kelgan edi. Bu siyosat yillar davomida uning avlodlariga ham, butun Buxoro amirligiga ham katta falokatlar keltirishda davom etdi.

"Amir Nasrulloning bu xato siyosatining natijasi yigirma besh yildan keyin o'g'li amir Muzaffarxonning asrida ham davom etib, Toshkand va Samarqand Rusiya tarafiga o'tgandan keyin jadal tamom bo'ldi", deb yozadi Mullo Olim Maxdum "Tarixi Turkiston"da.

Samarqand va Toshkentdan tashqari, Xo'jand, O'ratepa, Jizzax kabi yirik viloyatlar Rossiya tomonidan bosib olinganidan cheksiz xavotirga tushgan amir Muzaffar bu kuchli dushmanga qarshi kurashishda o'z qo'shnilari - Qo'qon va Xiva xonlaridan madad so'rashga majbur bo'ladi. Biroq amir Nasrulloning zamonBzamonlarga yetgulik yovuzliklarini unuta olmagan xonlar bu iltimosni rad etadilar.

Endi Muzaffarxonning bir vaqtlar yordam berishni astoydil istagan, lekin elchilari amir Nasrullo tomonidan xiyonatkorona qatl etilgan Angliya hukumatidan yordam so'rashdan bo'lak chorasi qolmagan edi. Nihoyat, amir Muzaffar Buyuk Britaniyaning Hindistondagi oliy komissari lord Lourens huzuriga o'zining Abbosxoja ismli elchisini maxsus maktub bilan jo'natadi.

Amir tomonidan yo'llangan fors tilidagi bu iltijoBmaktubda, jumladan, quyidagi so'zlar bitilgan edi: "...Bir guruh odamlar bu yerni (Buxoro amirligi hududlarini demoqchi - Sh. Yu.) o'z tasarrufiga olishga kirishdi va ikki tomon o'rtasida jang boshlandi. Islom ahli urush mahoratining yetishmasligi tufayli bosqinchilarga qarshi chiqa olmadi va natijada ayrim yerlarni ruslar bosib oldi. Taqdir taqozosi bilan u yerlar ruslar qo'li ostiga o'tib qoldi... Hozirgi vaqtda islom ahli ruslardan qutula oladi va xalq manfaati yo'lida yordam so'rab Sizga murojaat etadi. Hozirda har bir harakat qulay vaziyatga bog'liq. Siz bizning istaklarimizni qabul etish bilan xalqimizning manfaatlarini inobatga olgan bo'lasiz".

Ammo lord Lourens tomonidan Angliya hukumatiga yetkazilgan bu maktubga Londondan biror javob ham, ikki mamlakat munosabatlarida biror ijobiy o'zgarish ham bo'lmaydi. Oqibatda, vaziyat tobora keskinlashib, oradan uch yil chamasi vaqt o'tgach, Rossiya Buxoro amirligi hududini butunlay bosib olib, uni o'z vassaliga aylantiradi.

Amir Nasrullo o'z hukmronligining atigi bir yilida - 1842 yili yo'l qo'ygan ikki mudhish xato - avvalo, Qo'qon xonligini bosib olib, qatliom o'tkazishi; nihoyat, Angliya hukumati tomonidan olijanob taklif bilan yuborilgan elchilar Stoddart va Konollini qatl ettirishining kasofati Buxoro xonligigagina emas, balki Qo'qon hamda Xiva xonliklariga ham urib, butun Turonzamin Rossiya tomonidan osongina bosib olinishiga yo'l ochib berdi.